

Архімандрит Рафаїл (Турконяк)

ДИМИТРІЙ ТУПТАЛО, МИТРОПОЛИТ РОСТОВСЬКИЙ, ТА ЙОГО «ЧЕТІЇ МІНЕЇ»

Чотиритомові «Четії Мінеї» Дмитрія Туптала знавці українського письменства називають «найвидатнішою працею української агіографії та монументальним твором»¹.

Данило Туптало народився у с. Макарів біля Києва в грудні 1651 р., в родині козацького сотника Сави та його дружини Марії. У 1660 р. його батьки перемістилися до Києва, а в 1662 р. послали хлопця до Києво-Могилянської колегії, де він учився до 1665 р. 9 липня 1668 р. Данило вступив до Кирилівського монастиря у Києві і там отримав монаше ім'я Дмитрій. Роком пізніше, на празник Благовіщення 1669 р. київський митрополит Йосиф Тукальський висвятив його у Каневі на диякона; повернувшись до свого монастиря, Дмитрій жив там протягом наступних п'яти років.

У 1675 р. він перемістився до Чернігова, де архієпископ Лазар Баранович висвячує його на священника; упродовж двох років свого чернігівського життя Дмитрій проповідував і написав свою першу працю «*Руно Орошенное*»². Вийшовши з Чернігова, він близько року перебував у Вільні та Слуцьку, а в 1679 р., після короткої зупинки в Чернігові, поселився у Крупницькому монастирі під Батурином. Згодом, у 1681 р., обійняв ігуменство Максаківського монастиря, а п'ятьма місяцями пізніше був перенесений назад до Крупницького монастиря як ігумен, залишаючись тут до 1683 р.

Коли в 1684 р. Варлаама Ясинського обирають архімандритом Києво-Печерської лаври, Дмитрій переміщається до цього монастиря і тут розпочинає роботу над упорядкуванням житій святих, що тривала 20 літ. Перший том «Четіих Міней» було завершено у 1686 р. у Крупницькому монастирі, куди Дмитрій знову повернувся як ігумен. Не дочекавшись відповіді на клопотання перед московським патріархом про дозвіл на друк цієї праці, Київська Лаврська друкарня видала її самочинно восени 1689 р.,

¹ *Історія української літератури*. К., 1967. С. 396.

² Це твір, в якому подається опис чудес Богородичної ікони, яка знаходиться в Троїцько-Іллінському монастирі в Чернігові.

надіславши примірник до Москви. Реакція була невтішною: авторів закидали догматичні помилки і наказували виправити всі сторінки, де такі помилки знайдено, причому це стосувалося й уже проданих примірників³.

Відвідавши у 1689 р. Москву з новообраним гетьманом Іван Мазепою, Дмитрій зустрівся з патріярхом Йоакимом і від нього отримав дозвіл продовжувати роботу над «*Четіями Мінеями*», а в 1692 р. зрікся ігуменства, аби присвятити себе виключно писанню. У 1693 р. з Гданська він одержав «*Acta Sanctorum*» боландистів⁴, а невдовзі після того був призначений ігуменом монастиря в Глухові.

У 1695 р. було завершено й видруковано другий том «*Четіих Міней*». У 1697 р. Дмитрія поставили ігуменом Кирилівського монастиря у Києві, далі перенесли до Чернігівського Єлецького монастиря, у 1699 р. він став архімандритом Спаського монастиря в Новгороді-Сіверському. Протягом цього періоду була завершена робота над третім томом «*Четіих Міней*», що вийшов друком у 1700 р.

На початку 1701 р. Дмитрія висвячують у сан митрополита сибірського. Після рукоположення у єпископи, що відбулося 23 березня 1701 р. у Москві, Дмитрій захворів і певний час залишався у Москві, а у 1702 р. був призначений митрополитом ростовським. Невдовзі після прибуття до Ростова він заснував тут школу, подібну до Києво-Могилянської академії, де навчалося до 200 учнів, однак трьома роками пізніше, у 1705 р., її закрили⁵. Того ж року він закінчив останній, четвертий том «*Четіих Міней*», що вийшов друком у Києві в тому ж році.

Тут же, в Ростові, Дмитрієм було написано низку інших творів, а також кантів⁶. Помер він 28 жовтня 1709 р., похований у Спасо-Яковлівському монастирі згідно з його волею. Процес канонізації святителя було розпочато 18 вересня 1752 р. і закінчено 22 березня 1757 р., коли Дмитрія проголошено святим спеціально призначеною для цього комісією.

І. Джерела «*Четіих Міней*» Дмитрія Туптала

У XVII ст. кириличні друкарні видавали здебільшого літургійні книги, потрібні для щоденного вжитку, а поява таких книжок, як

³ Шляпкин И. А. *Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709)*. СПб., 1891. С. 190–192.

⁴ Там само. С. 247; Див. також: Попов М. С. *Святитель Дмитрий Ростовский и его труды*. СПб., 1910. С. 102.

⁵ Попов М. С. *Святитель Дмитрий Ростовский*. С. 190.

⁶ Повний список усіх творів Дмитрія Туптала див.: *Святой Дмитрий, митрополит Ростовский*. М., 1849. С. 85–129.

«Цвітословіє – Лемонаріон» чи «Києво-Печерський Патерик»⁷, були рідкісними винятками. Димитрій Туптало в передмові до першого тому пише, що послуговувався великим числом слов'янських текстів у Києво-Печерській лаврі та в інших монастирях («Пролог», «Синаксар», «Мінея», «Трифолог», «Лимонар», «Мартиролог або Древній Мученикословії», «Патерик», «Отечники» та «Четії». З цього можна зробити припущення, що більшість згаданих рукописів було написано слов'янською мовою, однак за винятком «Великих Четіих Міней» митрополита Макарія та «Києво-Печерського Патерика» важко уточнити, про які саме книги згадував автор.

1. Старослов'янські та церковнослов'янські тексти

а) Пролог

Найважливішим з-поміж усіх літургійних джерел є *Пролог*. Як вказує саме слово *Пролог*, це твір грецького походження, перекладений у Болгарії з грецького *Синаксарія* і, як вважають, привезений на Русь у X столітті⁸. Найстарші слов'янські рукописи походять з XI і XII століть. Збережені рукописи показують, що поступово до первісного *Пролога* було введено багато змін і додатків. Певна уніфікація існуючих *Прологів* настала з впровадженням друку у XVII столітті. У слов'янському обігу відомо два типи *Пролога* – «*Простий*», написаний у формі розповіді, і «*Стихований*», складений короткими віршами: він з'явився не раніше XIV століття⁹.

Пролог складається з трьох груп текстів. До першої групи входять житія і празники святих, що вшановуються усіма християнськими церквами; до другої – житія слов'янських святих, особливо тих, що жили в древній Русі; до третьої – розповіді про отців церкви і монашества, а також їхні проповіді і повчання монахам¹⁰.

Житія, уміщені до *Пролога*, читаються під час утрени за датою дня, на який припадає пам'ять святого. Згідно з церковним календарем, *Пролог* починається з 1 вересня і завершується 31 серпня.

б) Синаксар

Подібною до *Пролога* є літургійна книга під назвою *Синаксар*, теж грецького походження. Коли в *Пролозі* вміщено житія святих, що читаються протягом літургійного календарного року, то в

⁷ «Цвітословіє» вийшло з друкарні Соболя в Києві у 1628 р.; «Києво-Печерський Патерик» друкувала Київська Лаврська друкарня в 1635 р. польською мовою (в обробці Сильвестра Косова) і в 1661 р. слов'янською.

⁸ Петров Н. *О происхождении и составе славяно-русского печатного Пролога*. К., 1875. С. 1.

⁹ Гудзий Н. К. *История древней русской литературы*. М., 1966. С. 337.

¹⁰ Петров Н. *О происхождении и составе*. С. 12.

Синаксарі — ті, які читаються під час Великого посту чотиридесятниці у празники *Посної Тріоди*¹¹, а також в період між Великоднем та Неділею Всіх Святих у головні празники *Цвітньої Тріоди*¹².

Пізніші друковані видання зазначають, що автором *Синаксара* є Никифор Каліст Ксантопулос¹³, натомість рукописи та ранні друковані видання не приписують цієї збірки жодному авторові. З часом відмінності між *Прологом* і *Синаксаром* поступово стиралися, і сьогодні слово *Синаксар* часто використовують на позначення і того, й другого. Натомість давніше читання *Синаксара* подавалося як окрема збірка в кінці відповідної *Тріоди*, тоді як у пізніших виданнях читання розміщено між шостою і сьомою піснями канону на утрени.

в) *Мінея*

Наступним важливим джерелом відомостей є *Мінея*, яка сьогодні складається з 12 томів — по одному на кожний місяць року. *Мінея*, так само як і *Пролог*, була однією з перших книг, яку переклали слов'янською мовою, про що свідчить рукопис, датований 1095–1097 р., що охоплює місяці вересень, жовтень і листопад¹⁴. *Мінея* — це збірка богослужбних текстів на празники Христа, Богородиці і святих, які вживаються в літургійних відправах.

г) *Трефологіон*

Трефологіон, відомий також як *Антологіон* та *Цвітословіє*, — це книга, що належить до групи *Міней*. Ця збірка подає служби Господніх і Богородичих празників, а також деяких святих, які взято з *Міней*.

2. Грецькі *Міней* Симона Метафраста

Про життя і твори Симона Метафраста відомостей збереглося дуже мало¹⁵. Його головний і найбільш знаменний твір — збірка житій святих — був широко розповсюджений і на Сході, і на Заході, про що свідчать численні рукописи, збережені до наших днів. Між ученими немає одностайності щодо періоду життя Симона Метафраста, який, імовірно, жив і працював у другій половині X ст. за імператорів Никифора Фоки († 969), Іоана Цимісхія († 976) і Василя Болгаровбивці (976–1025). Його також вважають автором хроніки, датованої другою половиною X століття.

¹¹ Відома також як *Тріодіон*.

¹² Відома також як *Пентекостаріон*.

¹³ *Триодь*. К., 1903. С. 3.

¹⁴ Ягич В. *Службная Минея за Сентябрь, Октябрь и Ноябрь. В церковнославянском переводе по рукописям 1095–1097 г. С 6-ью таблицами снимков*. СПб., 1886.

¹⁵ Delehaye H. *Bibliotheca Hagiographica Graeca* / 2nd ed. Bruxelles, 1909. P. 269; Idem. *Les menologies Grecs* // *Analecta Bollandiana*. 1897, vol. 16. P. 312.

Праця, що увіковічнила ім'я Метафраста, — це *Мінея*, збірка житій святих, написана на замовлення візантійського імператора¹⁶. Спочатку вона розповсюджувалася без імені автора, що значною мірою спричинилося до її доповнення новими житіями, проповідями та повчаннями; є випадки, коли оригінал доповнено другим, або й третім текстом про того самого святого¹⁷. Уміщені до збірки житія можна віднести до трьох груп. Перша включає ті, що були написані ранніми агіографами і що їх включив до свого твору сам Симон; друга група — це тексти анонімних авторів, теж залучені Симоном; третю групу атрибуують Метафрасту умовно. На думку вчених, більшість житій належить до останньої категорії¹⁸.

Збірку укладено за церковним календарем, що на той час був уживаний у Царгороді. Життя розміщені по десяти книгах: вересень і жовтень обіймали по одному томові; листопад, грудень і січень — по два томи кожний, з яких перший кінчався житієм, що припадало на 13-й день місяця; лютий, березень і квітень разом становили один том, як і решта місяців, теж зібраних до одного тому. Варто додати, що до *Міней*, уживаних перед появою твору Симона Метафраста, не впроваджували написаних ним текстів, і ці твори не зазнавали взаємного впливу.

3. «Великі Четії Мінеї» Макарія, митрополита московського

«Четії Мінеї» митрополита Макарія більше відомі під назвою «Великі Четії Мінеї» («*Большие Четии Минеи*»). Автором цієї збірки вважають Макарія, митрополита московського (1481–1563), який почав збирати матеріали, коли ще був архієпископом новгородським, а вся праця, завершена 1552 р., тривала 12 років¹⁹.

Цю збірку можна вважати за церковну енциклопедію, до якої уміщено житія святих (часто в кількох версіях), різні *Патерики*, переважно грецькі, одна з версій *Києво-Печерського Патерики*, фрагменти з творів Йосифа Флавія та літописів, проповіді й повчання отців церкви. Головним джерелом праці були *Старі «Четії Мінеї»*, перекладені з грецької мови, до яких додано житія слов'ян-

¹⁶ *Lexicon für Theologie und Kirche*. Т. 9. Freiburg im Breisgau, 1957. Sp. 565.

¹⁷ Ehrhard A. *Die Legendensammlung des Symeon Metaphrastes und ihr ursprünglicher Bestand // Festschrift zum Elfhun-dertjahrigem Jubiläum des Deutschen Campo Sancto in Rom*. Freiburg im Breisgau, 1897. P. 51.

¹⁸ Delehaye H. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. P. 272.

¹⁹ *Четии Минеи*. М., 1875. Том «Септемврий», предисловие. С. 3; Горский А., Невостуев К. И. Описание Великих Четьих Минеи Макария, митрополита московского // Чтения в императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете. М., 1884. Т. 1. С. V; Гудзий Н. К. *История древней русской литературы*. С. 337.

ських святих, а додатковим джерелом – згадані вище *Простий Пролог* і *Стихований Пролог*²⁰.

Твір митрополита Макарія обіймає 12 томів, по одному тому на кожний місяць року, починаючи з вересня за церковним календарем.

4. Києво-Печерський Патерик

Києво-Печерський Патерик – це *Отечник*, написаний у Києво-Печерському монастирі. В його основу лягли писання єпископа Симеона про монастирську Церкву та його листи до монаха Полікарпа про святе життя перших монахів. Сюди також входять листи монаха Полікарпа до Акиндина і *Слово* монаха Нестора про перших киево-печерських монахів (ця редакція не дійшла до наших днів²¹). Найстарша збережена редакція укладена єпископом Арсенієм Тверським 1406 р. До первісного тексту тут додано житіє св. Феодосія Печерського, написане Нестором, та оповідь про початок монастиря. З цього ж періоду походить так звана *Феодосійська редакція*, що складається з витягів із Патерика – правдоподібно для літургійного вжитку²².

Найважливішою з усіх редакцій є *Касіянівська редакція*, укладена в Києві монахом Касіяном 1460 р. й доповнена *Словом* про перенесення мощей св. Феодосія Печерського та кількома іншими текстами. Двома роками пізніше Касіян ще раз доопрацював *Патерик*, систематизувавши розповідь у хронологічному порядку. Ця друга редакція стала основою всіх пізніших рукописних та друкованих видань Києво-Печерського Патерика.

II. «Четії Міней» митрополита Дмитрія: видання

Як уже згадувалося, Перше видання «*Четіях Міней*» було 4-томним – по три місяці на один том. Перший том (вересень, жовтень і листопад) вийшов друком у 1689 р., другий (грудень, січень і лютий) – у 1695 р., третій (березень, квітень і травень) – у 1700 р., четвертий і останній (червень, липень і серпень) – у 1705 р. Тоді ж, у 1705 р., автор почав працювати над новим виданням, детально переробивши перший том. Це видання, теж 4-томне, побачило світ уже після його смерті – упродовж 1711–1718 років. Наступне, третє видання 1759 р. стало початком довгої серії цензурно виправлених. Його готувала спеціальна комісія у Москві, що мала за мету виправити всі «помилки» згідно з законом 1721 р. про

²⁰ Гудзий Н. К. *История древней русской литературы*. С. 337.

²¹ Абрамович Д. И. *Исследование о Киево-Печерском Патерике*. СПб., 1902. С. 1.

²² Там само. С. 58.

правку церковних книг. Усі пізніші передруки «*Четіих Міней*» митрополита Димитрія є тотожними цьому московському виданню, включно з тими, що пізніше друкувалися у 12 томах – по одному тому для кожного місяця року.

Передмова до виправленого видання 1759 р. не подає переліку поправок, лише зазначаючи, що завданням коректорів було знайти місця, не згідні з Божим Словом, догматами віри і церковними традиціями, а також місця сумнівного походження²³. Судячи з аналогічної роботи над *Києво-Печерським Патериком*, можна припускати, що поправки було внесено до розповідей про історичні події, які змінено так, щоб вони відповідали інтерпретації Москви, в основному тим, що осувалося згадки про конкретні історичні події, а також у тлумачення деяких теологічних доктрин, що їх Російська Церква вважала догматичними помилками. Можливо теж, що справщики вилучили житія кількох святих, пов'язаних із Католицькою Церквою²⁴. Бібліографія, подана митрополитом Димитрієм, не містить жодних згадок про західні джерела, хоч немає сумніву, що їх використано²⁵.

III. Використання джерел у «*Четіях Мінеях*»

а) *Пролог*

Пролог є, безсумнівно, одним з основних джерел «*Четіих Міней*» Димитрія Ростовського, оскільки з нього запозичено календар, за яким упорядковані житія. Що ж до самих текстів, то вони взяті безпосередньо з *Пролога* тільки у тих випадках, коли не було іншої альтернативи. Зазвичай такі тексти переписано дослівно, але подеколи – з літературною правкою. При цьому використовувалося в основному 4-томне московське видання *Пролога* 1642–1643 років. Окрім того, автор звертався до рукописного *Пролога*, що бачимо з цитат та посилань, яких у московському виданні немає.

б) *Мінеї Симона Метафраста*

Копія *Міней* Симона Метафраста, яку використовував митрополит Димитрій, – це, найімовірніше, та, яку привезли з Афону на прохання Петра Могили. Коли порівняти її з критичним виданням Метафраста²⁶, то стає зрозуміло, що вона містила житія, які не входили до оригінальної грецької збірки самого Симеона Метафраста.

²³ *Четии Минеи*. М., 1875. Т. 1 (сентябрь). С. 15.

²⁴ Пор.: Попов М. С. *Святитель Димитрий Ростовский и его труды*. СПб., 1910. С. 81–82; Шляпкин И. А. *Св. Димитрий Ростовский и его время*. СПб., 1891. С. 191–193.

²⁵ Шляпкин И. А. *Св. Димитрий Ростовский*. С. 247.

²⁶ Delehaye H. *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. P. 275–292.

Зокрема в критичному виданні Метафраста містяться такі житія, що увійшли до «Четїїх Міней» Димитрія Ростовського:

вересень: №: 1, 2, 3, 4, 6, 7, 11, 12, 14, 16, 17, 22, 23, 25; житія:

Симон Стовпник (1), Мамант (2), Антим (3), Вавила (4), Евдоксій (6), Созонт (7), Автоном (11), Корнилій (12), Евтимія (14), Доримедонт (16), Евстахій Плакида (17), Калістрат (22), Харитон (23), Григорій, єпископ Вірменії (25).

жовтень: №: 1, 2, 3, 4, 6, 8, 10, 11, 13, 15, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 26;

житія: Ананій (1), Кипріяні і Юстина (2), Діонізій Ареопажит (3), Харитина (4), Сергій і Вакх (6), Евлампій і Евлампія (8), Карпо, Папила і Агатонік (10), Назарій, Гервасій і Протасій (11), Лонгін (13), Вар (15), Артемій (17), Аверкій (19), Яків апостол (20), Арета (21), Маркіян і Мартирій (22), Димитрій (23), Зеновій і Зеновія (26).

листопад: №: 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 20, 21, 24; житія:

Акиндин (2), Акепсим (3), Йоаникій Великий (4), Галактіон і Епістима (5), Павло ісповідник (6), Єрон (7), Мина (10), Іван (11), Іван Золотоустий (12), Филип апостол (13), Гурій, Саммон і Авів (14), Катерина (20), Климентій папа (21), Аліпій (24).

грудень: №: 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22,

23, 24; житія: Сава (2), Микола (3), Патапій (5), Мина (6), Спиридон (8), Евстатій (9), Тирс і Левкій (10), Елевтерій (11), Даниїл (12), Ігнатій (15), Юліяна (16), Анастасія (17), 10 мучеників в Криті (18), Евгенія (19), Теодор (21), Індус (22), Маркел (23), Меланія (24).

січень: №: 2, 3, 4, 5, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19; житія: Поліевкт (2),

Маркіян (3), Теодозій (4), Ермил і Стратонік (5), Athanasius (10), Евтимій Великий (11), Тимотей (12), Анастасій Перський (13), Климент (14), Ксенофонт (17), Ефрем Сирійський (19).

лютий: №: 1, житіє Трифона.

березень: жодного житія.

квітень: №: 3, житіє Святого Василя.

травень: №: 1, житіє Арсенія.

червень: №: 2, 3; житія: Сампсон (2), Апостоли Петро і Павло (3).

липень: №: 1, 2; житія: Прокопій (1), Панталеймон (2).

серпень: №: 2, коментар на житіє Богородиці.

А ось житія з «Четїїх Міней» Димитрія Ростовського, яких немає у критичному виданні Метафраста:

вересень: №: 8, 9, 13, 15, 18, 19, 21, 24; житія: Севилян (8), Мिनодора, Митродора, Нимфодора (9), Никита (13), Софія (15), Фока (18), Текля (19), Апостол Іван Богослов (21), Киріяк (24).

жовтень: №: 5, 7, 18, 25, 27; житія: Апостол Тома (5), Пелагія (7), Іларій (18), Аврамій (25), Епімах (27).

листопад: №: 1, 8, 15, 16, 18, 22, 25, 26, 27; житія: Козма і Дам'ян (1), Матрона (8), Матей (15), Григорій Новокесарійський (16),

- Амфілохій (18), Петро, архієпископ Александрійський (22), Яків Перський (25), Стефан Новий (26), Апостол Андрій (27).
- грудень:** №: 4, 14, 20; житія: Амврозій (4), Севастіян (14), Слово св. Григорія (20).
- січень:** №: 1, 6, 8, 9, 16, 18, 20; житія: Павло (1), Монахи в Синаю (6), Поклоніння кайданам св. Петра (8), Антоній Великий (9), Григорій Богослов (16), Перенесення мощів св. Івана Золотоустого (18), Кир та Іван (20).
- лютий:** №: 4, житіє св. Луки.
- березень:** №: 1, 3; житія: Еводій (1), Чудо або Акатістос (3).
- квітень:** №: 1, житіє Марії Єгиптянки.
- травень:** жодного житія.
- червень:** №: 1, житія: Мануїла, Савелія та Ізмаїла.
- липень:** №: 3, 4; житія: Каллініка (3), Евдокима (4).
- серпень:** №: 1, 3, 4; житія: Маккавеї (1), Ікона Господа Ісуса Христа (3), Відрубання голови Івана Хрестителя (4).
- Перелік житій, присутніх у копії, що нею користувався Димитрій Ростовський, хибно вважаючи їх належними Метафрасту:
- вересень:** №: 5, 10, 20; житія: Архістратиг Михаїл (5), Теодора (10), Евфрозинія (20).
- жовтень:** №: 9, 12, 14, 24; житія: Пров (9), Лукіян (12), Гурій (14), Анастазія (24).
- листопад:** №: 17, 19; житія: Платон (17), Григорій Акрігентійський (19).
- грудень:** №: 1, 7, 13; житія: Варвара (1), Даниїл (7), Воніфатій (13).
- січень:** №: 7, 15; житія: Іван Каливіт (7), Евсевія (15).
- лютий:** №: 2, 3, 5, 6, 7, 8; житія: Партеній (2), Теодор Стратилат (3), Никифор (5), Власій (6), Мартеніян (7), Теодор Тирон (8).
- березень:** №: 2, житія: 40 Мучеників у Севасті.
- квітень:** №: 2, житіє: Юрій.
- Життя «Четїїх Міней» Димитрія Ростовського, де подано інші дати, порівняно з Метафрастом:
- жовтень:** №: 16 (дату замінено з 19-го на 17-е), житіє: Іван Критський.
- листопад:** №: 19, 23 (дату змінено з 24-го на 23-е та з 25-го на 24-е), житія: Григорій (19), Меркурій (23).
- грудень:** №: 13 (дату змінено з 18-го на 19-е), житіє: Воніфатій.
- лютий:** №: 3 (дату замінено з 8-го на 7-е), житіє: Теодор Стратилат.
- Перелік у «Четїїх Мінеях», присутніх у копії, що нею користувався Димитрій Ростовський, які не входять до критичного видання Метафраста:
- вересень:** День: 7, Еводій та Никифор.
- жовтень:** День: 9, Андронік та Анастазія.

листопад: Дні: 9, Онисифор і Порфірій; 10, Орест (ВНГ 1384–1385); 11, Віктор і Стефаніда (ВНГ 1865); 11, Вікентій диякон (ВНГ 1866–1867с); 22, Кикилія; 30, Слово св. Йоана Золотоустого про св. Апостола Андрія.

грудень: День: 3, Іван Мовчальник (ВНГ 897); 30, Анисія.

січень: Дні: 2, Силвестер папа (ВНГ 1633–1634); 5, Аполлінарія (ВНГ 148); 7, Про руку Йоана Хрестителя; 8, Юліян і Василісса (ВНГ 970–971).

лютий: Агафія (ВНГ 37–37е); 6, Вукол (ВНГ 658); 10, Харалампій (ВНГ 298–298а); 12, Марія преподобна; 15, Онисим (ВНГ 1376z–1377с); 16, Памфілій (ВНГ 1405–1406); Садок (ВНГ 1613); 22, Маврикій (ВНГ 1230); 24, Віднайдення голови Йоана Хрестителя (ВНГ 839–841); 25, Тарасій Царгородський.

березень: Дні: 4, Павло і Юліянія (ВНГ 968); 4, Яків посник (ВНГ 770); 10, Кондрат (ВНГ 357–357b); 11, Піоній Смирнський (ВНГ 1546); 12, Теофан (ВНГ 1790); 17, Алексій чоловік Божий (ВНГ 51).

квітень: Дні: 5, Агатопад і Теодул; 9, Вадим (ВНГ 210); 10, Терентій (ВНГ 1700); 11, Антипа (ВНГ 138); 12, Атаназія (ВНГ 180); 15, Сава Готський (ВНГ 1607); 16, Агапія, Ірина і Хіонія (ВНГ 30); 22, Теодор Сикеот; 25, Марко апостол (ВНГ 1035–1036); 28, Максим, Дада і Квінтіліян (ВНГ 1238).

травень: Дні: 4, Пелагія (ВНГ 1480); 7, Акакій (ВНГ 13); 15, Пахомій (ВНГ 1396); 27, Теодора і Дидим (ВНГ 1742); 30 Ісаак ісповідник (ВНГ 955).

червень: Дні: 1, Юстин філософ (ВНГ 973); 10, Александер і Антоніна; 11, Варнава апостол; 13, Акилина (ВНГ 163); 15, Дула (ВНГ 567); 18, Леонтій (ВНГ 986); 19, Зосим вояк (ВНГ 1888); 23, Теофіл; 24, Слово св. Йоана Золотоустого на народження св. Йоана Хрестителя; 25, Февронія (ВНГ 659).

липень: Дні: 11, Евфимія; 15, Кирік і Юлітта (ВНГ 318); 17, Маріна (ВНГ 1168); 20, Ілля пророк (ВНГ 573); 21, Симеон та Іван (ВНГ 1677).

вересень: Дні: 4, Сім юнаків в Ефезі (ВНГ 1594); 19, Андрій Стра- тилат (ВНГ 118).

в) «*Великі Четії Мінеї*» митрополита Макарія

«*Великі Четії Мінеї*», якими користувався митрополит Дмитрій, були однією з трьох існуючих копій, присланих із Москви архімандритові Іннокентію Гізелю на його прохання²⁷. Коли порівняти «*Великі Четії Мінеї*» та працю Дмитрія, можна прийти до висновку, що цей твір був радше другорядним для автора. Його

²⁷ Четии Минеи. М., 1875. Т. сентябрь. Предисловие. С. 1об.– 3об.

використано лише в декількох випадках — причому з суттєвою переробкою та скороченнями.

г) *Киево-Печерський Патерик*

Киево-Печерський Патерик до «*Четїї Міней*» увійшов майже повністю. Не включено тільки: Житіє Ісаї; лист Полікарпа до Акиндина, лист Симеона до Полікарпа. Три житія взято з Патерика, але не цитовано Патерик як джерело: житіє св. Феодосія, Пімена, Віднайдення мощів св. Юліяни. Житія подано без переробки тексту, за винятком житія св. Феодосія, яке було дещо скорочене.

д) *Рукописи*

Випадки, в яких рукопис цитується в «*Четїїх Мінеях*» як джерело, є рідкісними, і зазвичай стосується це лише тих житій, де іншого джерела, очевидно, не було. Інколи зазначається, що рукопис грецькомовний, як-от: **травень:** 28, Еліконіда (ВНГ 742); 29, Теодозія (ВНГ 1773у); 31, Ермій (ВНГ 744). **Червень:** 28, Перенесення мощів св. Кира та Івана (текст не знайдено). **Липень:** 3, Олександр (ВНГ 47).

У випадку двох рукописів (**червень:** 26, Празник Трифинської ікони, і **серпень:** 3, Антонія Римлянина), можливо, джерело було слов'янським, особливо коли взяти до уваги, що описуються події, пов'язані з історією слов'ян.

У двох випадках (**травень:** 19, Патрикій (текст не знайдено) і 25, Терапонт (ВНГ 1797?)) встановити мову першоджерела неможливо, оскільки вірогідними є обидва варіанти — грецький і слов'янський.

* * *

«*Четїї Міней*» митрополита Димитрія Ростовського слід зарахувати до найкращих праць української Православної Церкви XVII століття. Хоча немає найменшого сумніву в авторстві Димитрія, варто пам'ятати, що успіхові цієї праці допомогли Петро Могила, якому належить її задум і який почав збирати рукописи, та архімандрит Києво-Печерської лаври Інноцентій Гізель, що додав до зібраних попередниками рукописів «*Великі Четїї Міней*» митрополита Макарія.